

Љиљана Станимировић

Универзитетска библиотека Крагујевац

ljstanimirovic@gmail.com

Весна Шујица

vsujica@yahoo.com

Маја Ђорђевић

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ Београд

УДК: 027.6:271.222(497.11)

DOI: 10.7251/BSCSR1908188S

БИБЛИОТЕКА МАНАСТИРА СТУДЕНИЦЕ **- од књигохранилнице до интегрисаног** **библиотечко-информационог система -**

Сажетак: Рад је настао као резултат учешћа у реализацији пројекта Ревизија и стручна обрада фонда Библиотеке манастира Студенице, који је суфинансиран од стране Министарства културе и информисања Републике Србије.

Библиотека манастира Студенице је прва и једина српска манастирска библиотека која је прикључена на међународни онлајн библиографски систем COBISS. Каталогизацијом библиотечног фонда у наведеном систему омогућена је потпуна уређеност, видљивост и претраживост фонда, а предстојећа дигитализација и рестаурација старе и ретке књиге ће омогућити приступ јединицама грађе које представљају вредне примерке српске националне писане баштине.

У раду је дат и краћи осврт на историју манастира Студенице у контексту њеног значаја као центра образовања, учености и писмености у средњовековној Србији. На основу анализе књижевних дела и правних аката из тог периода, који су једини извори информација о постојању студеничке књижнице, развија се претпоставка о величини и богатству њеног фонда. Посебно место у нашим разматрањима о настанку студеничке књижнице припада Светом Сави и његовом брату Стефану Првовенчаном.

Кључне речи: манастир Студеница, библиотека, реконструкција, фондови, каталожка обрада, дигитализација

Увод

Књижна грађа похрањена у библиотекама српских средњовековних манастира је грађа од велике културне вредности и као таква има својства културног добра. Манастирске библиотеке припадају затвореном типу библиотека и њихови књижни фондови доступни су само члановима манастирског братства и малом броју научних и стручних радника. Могућност онлајн приступа фондовима манастирских библиотека и њихова дигитализација отварају различите могућности научних и стручних истраживања. Захваљујући пројекту *Ревизија и стручна обрада Библиотеке манастира Студенице* који је покренут 2016. године, Библиотека манастира Студенице је прва и једина српска манастирска библиотека која је, у својству пуноправног члана, прикључена на међународни онлајн библиографски систем COBISS и која се уређује према свим важећим националним и међународним библиотечко-информационим стандардима.¹

Потпуна уређеност, видљивост и претраживост фонда у систему COBISS, уз предстојећу дигитализацију и рестаурацију, представља значајан допринос у очувању и презентовању српске културне баштине, особито Студенице као културног добра од изузетног значаја које се налази на листи светске баштине UNESCO.

Манастир Студеница

Студеница је најзначајнији манастир средњовековне Србије и велики духовни, културни и уметнички центар српског народа. Сазидана у периоду 1183-1196. године као задужбина и гробна црква великог жупана Стефана Немање, Студеница је у средњем веку била по рангу прва међу српским манастирама. Колики је значај и углед имала Студеница у средњем веку, говори и чињеница да су све потоње задужбине

¹ <http://www.manastirstudenica.rs/biblioteka-manastira-studenice-prva-manastirska-biblioteka-u-medjunarodnom-sistemu-cobiss/> (датум приступа 29.06.2019).

владара из лозе Немањића грађене на “подобје” Студенице. Монументалне задужбине Немањиних наследника, манастир Бањска краља Милутина, Дечани Стефана III Дечанског, Св. Арханђели цара Душана, саграђене су у традицији студеничких градитељских и скулпторских идеја. Црква у Студеници, коју је Немања посветио Богородици Добротворки, издваја се од осталих наших средњовековних споменика савршеним спојем романичке архитектуре и декоративне пластике и унутрашњости изведене у духу византијских образаца.

Једино сведочанство о догађајима везаним за зидање Студенице и почетак манастирског живота оставили су нам Немањини биографи, синови Стефан, први српски краљ и Сава, први архиепископ српске аутокефалне цркве.

Према Првовенчаном, после сабора у Расу 1195. године, Немања се замонашио и као монах Симеон провео извесно време у Студеници „живећи са часним чрнцима по правилу и заповести светих и богоносних отаца”.² Када је октобра 1197. године пошао на Свету Гору, да се придружи најмлађем сину Сави, свом наследнику Стефану оставио је аманет да се стара о манастиру.³ Преминуо је 1200. године на Светој Гори и сахрањен је у Хиландару. Сава је пренео његово тело у Студеницу почетком 1207. године.

По повратку из Хиландара, Сава је изабрао Студеницу за своје седиште. Након примања дужности игумана, Сава одлучује да се убудуће сви студенички игумани, почевши од њега називају архимандритима. Тиме је ударен темељ будућој црквеној самосталности, а Студеница као седиште архимандрита постаје црквени центар. У наредним годинама, захваљујући првенствено делатности архимандрита Саве,

² Стефан Првовенчани, *Житије и жизан Светог Симеона*, (Крагујевац: Кантакузин, 1997): 46.

³ Свети Сава, *Житије Светог Симеона, Студенички типик = The Studenica Typikon = Студенички типикон* (Студеница: Манастир Студеница, 2018): 40 (976).

Студеница постаје и културни центар српске државе, из кога се ширио снажан утицај који је задирао у све области духовног и друштвеног живота. У њој је формиран први скрипториј, написана су вредна књижевна остварења и настали значајни преводи.

Овај најсјајнији период студеничке историје је оквир у коме треба посматрати настанак и развој студеничке библиотеке.

Стара студеничка библиотека - историја

Кад је Немања по завршетку Богородичине цркве основао манастир, обдарио га је богатим даровима и великим драгоценостима. ”Сздавши од мала и до велика, и села предавши и са другим правима манастиру, иконама и сасудама часним, и књигама, и ризама, и завесама, и што је написано у златопечатној повељи његовој, а још је и у цркви написано на зиду.”⁴ Нажалост, повеља и њена копија на зиду нису сачуване, и једино сведочанство које данас имамо је овај навод из Савиног *Житија Светог Симеона*.

Књиге које је Немања према својој ктиторској дужности даровао Студеници, и које су се са осталим богослужбеним предметима налазиле у ризници, представљају језгро студеничке библиотеке. Овај првобитни књижни фонд чиниле су богослужбене књиге, без којих се не може обављати служба: „јеванђеље, апостол, служабник, требник, псалтир, часослов, октоих, триод посни и цветни, празнични минеј и паримејник. Обавезни су били и краћа верзија типика и пролог за читање у трпезарији“.⁵

Временом књижни фонд се увећавао поклоном и преписивањем књига. Иако се у поменима поклона студеничкој ризници књиге не помињу, то не значи да их није

⁴ Исто: 30-31 (82а).

⁵ Богдановић, Димитрије, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара* (Београд : САНУ: Народна библиотека СР Србије, 1978): 19.

било. Савина браћа, као и остали владари и принчеви из дома Немањића били су учени и начитани. Стефан Првовенчани је и сам био књижевник. Охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, који није гајио пријатељска осећања према архиепископу Сави због самосталности српске цркве, за Првовенчаног каже да је “човек образован по византијски”⁶ а за људе у Србији да их “краси ... пристојност доброг понашања”. Син Стефана Првовенчаног, краљ Радослав, поседовао је завидно теолошко образовање и водио је на грчком језику преписку са охридским архиепископом. Мало је вероватно да људи од књиге, какви су били Немањини синови и њихови потомци, нису поклонили књиге Студеници. Међу драгоценим даровима које је Сава доносио са својих путовања по Истоку свакако је било и књига. Тешко је поверовати да је српски архиепископ поклатио златом оковане књиге бугарској патријаршији, а да такве или лепше није даровао Великој Лаври у којој су почивале мошти оснивача српске државе.

Да је у то време српска књига имала дугу традицију сведочи и запис Немањиног писара Симеона, из 1202. године, у коме каже да се у српским земљама много преписује.⁷ Мирослављево и Вуканово јеванђеље, два најзначајнија споменика српске писмености, нису плод историјске случајности, већ дуготрајне активности једног друштва у коме је књига била цењена.

По Савином доласку у Србију (1207), Студеница постаје књижевно и преписивачко средиште. У Студеници је Свети Сава написао *Студенички типик* и *Житије Светог Симеона*. Студенички типик је, као и Хиландарски, превод уводног дела Евергетидског типика, прилагођен потребама српских манастира. Прве три главе типика посвећене су ктитору манастира и то је Савино *Житије Светог Симеона*. За нас је

⁶ М. Благојевић, *Србија у доба Немањића* (Београд: Вајат: “Београд”, 1989): 71.

⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи, Књ. 1.* (Београд: САНУ: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1982)

занимљива XXI глава типика, која се односи на завесе, иконе и књиге.

У глави XII, која се односи на слободу манастира, видимо да је манастирска књига поштовна као реликвија. Сава проклиње онога “ко усхте некада, у неко време, од манастира узети, или од црквеног - иконе свете, или сасуде часне, или завесе, или књиге..⁸“ Глава XXI је у целини посвећена ризничким предметима. На почетку овог поглавља стоји заповест да се не покрећу нити узимају из манастира свештене сасуди, иконе, завесе, књиге и остали црквени иметак. У противном, ко ово учини биће оптужен за грех црквене крађе и осудиће се затворском казном.⁹ Ова глава типика, по снази равна законском члану, представља најранији податак о заштити ризничких драгоцености.¹⁰ Дата су и упутства у којим случајевима може доћи до премештања ризнице. Овај део је веома смишљено дат и каснија историја манастира је доказала његову важност. У периоду ослободилачких ратова од Турака, за време пораза студенички монаси су са собом носили мошти Светог Краља и ризничке драгоцености, а у времена мирна враћали их у Студеницу.

Студеница је била у центру збивања и када је реч о Савином редакторском раду, превођењу и преписивачкој делатности. Веома учен и образован, Сава је био строг приликом преписивања књига и захтевао је поштовање аутентичних изворника. Све ово подразумевало је постојање солидног књижног фонда и нема сумње да су студеничке књиге биле “прве у својој врсти”.

У контексту наших знања о студеничким ктиторима, особито Сави Немањићу, можемо да претпоставимо да је

⁸ Свети Сава, *Студенички типик* (Студеница: Манастир Студеница, 2018): 71 (28б, 29а)

⁹ Исто.

¹⁰ А. Василић, *Историја ризнице манастира Студенице*, Саопштење II (Београд: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, 1957): 11.

студенички фонд поред неопходних богослужбених књига морао садржати и рукописна житија и службе, преписе Студеничког типика, црквеноправну литературу, као и већи број грчких и руских књига које су превођене на српскословенски. Реконструкција првобитног студеничког фонда није могућа, зато што је стара студеничка библиотека уништена у ратовима, природним катастрофама и зубом времена.

Нестанак вредних рукописних књига везује се за догађаје с почетка XIX века и време ослободилачких ратова. Млади студенички калуђер Мелентије Никшић диже нахију на устанак, што има за последицу турску похару и паљење Студенице. Године 1806. монаси беже са моштима Светог краља и ризницом у манастир Враћевшницу, а затим у Војводину у манастир Фенек. За овај догађај везује се податак о спаљивању студеничке библиотеке, који сви истраживачи, почев од Павла Шафарика преносе.¹¹ Наиме, након одласка Студеничана, у испосници је остао сам калуђер Софроније. У страху да рукописи Светог Саве не доспу у руке неверника, он је наводно спалио све рукописне србуље. Ова прича, потекла од Вука Караџића, нема реалну основну. Зашто би студенички монаси носили са највећим светињама и тежак товар штампаних књига, а Савине рукописе „препустили судбини“?¹² Много је вероватнији податак који износи Милојко Веселиновић да је калуђер Нићифор „палитељ“ књига. По овом предању, Нићифор је заостао с књигама, и када су Турци изненада наишли, он је запалио старе рукописе. Њега су Турци заробили, а потом обесили у Призрену. Неутемељености приче о Софронију доприноси и чињеница да је он био вредан и предузимљив калуђер, који је одмах по ослобођењу од Турака, обновио доњу испосницу и довео

¹¹ С. Станојевић, *Историја српског народа у срењем веку I. Извори и историографија* (Београд: Српска краљевска академија, 1937): 283.

¹² М. Шакота: *Студеничка ризница*, (Нови Сад: Платонеум ; Студеница : Манастир Студеница, 2015): 84.

чувеног зографа Алексија Лазовића да наслика иконостас и обнови оштећене фреске.¹³

Најстарија књига за коју можемо да утврдимо да је припадала студеничкој књижници је *Цветни триод* (одломак), писан за краља Уроша I у периоду 1243-1276. године.¹⁴ У њему се помињу краљ Стефан Урош, Симеон и Анастасија, Симон и Јевдокија. Данас се налази у Библиотеци “Иван Вазов” у Пловдиву. Друга књига из XIII века, је Драгоманов препис *Беседе Константина презвитера бугарског* из 1286. године. Према запису, основни текст исписао је писар Драгоман по налогу архиепископа Јакова у години његовог постављења за архиепископа, а у петој години владавине краља Милутина. То је први, познати датирани поклон у књигама студеничкој библиотеци и један од ретких рукописа XIII века који има годину настанка. Из записа писара Драгомана сазнаје се да је архиепископ Јаков приложио књиге (и ову књигу) манастиру Студеници.¹⁵ Овај рукопис се чува у Националној библиотеци Русије у Санкт Петербургу.¹⁶

Пројекат Ревизија и стручна обрада библиотеке манастира Студенице

Пројекат *Ревизија и стручна обрада Библиотеке манастира Студенице* покренут је 2016. године. Носилац пројекта је Манастир Студеница и суфинансиран је од стране Министарства културе и информисања Републике Србије. Препознавши манастире као део сопственог идентитета, Република Србија је схватила важност стратешких циљева

¹³ Исто.

¹⁴ А. Василић, *Историја ризнице манастира Студенице*, Саопштења II (Београд: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, 1957).

¹⁵ Љ. Стојановић, *Нав. Дело*.

¹⁶ Била је позната као “Јавна државна библиотека Михаил Салтиков-Шчедрин” од 1932. до 1992. године у време Совјетског Савеза. Представља најстарију војну библиотеку у Русији.

овог пројекта. Поред примарног циља - очувања и заштите рукописне и старе и ретке књиге, као неопходност се наметнуло питање формирања библиотеке и стручне обраде библиотечке грађе. Циљ је био организовати кохерентну и релевантну збирку, која би била доступна и лако претражива. У реализацији пројекта учествовале су: Универзитетска библиотека у Крагујевцу, Библиотека “Стефан Првовенчани” из Краљева (матична), Народна библиотека “Вук Караџић” из Крагујевца и Библиотека САНУ.

Да би се приступило реализацији пројекта најпре је обављен увид у структуру фонда и бројчано стање публикација, које су се налазиле на више локација. Након измештања и обједињавања целокупног фонда на једну локацију утврђен је укупан број од приближно 10 000 јединица. Када је 2016. године Министарство културе и информисања одобрило пројекат, приступило се коначном уређењу фонда и груписању публикација по врсти грађе. Приликом ревизије и тријаже постојећег фонда оформљени тим библиотекара придржавао се актуелних упутстава и смерница за специјалне библиотеке. Имало се у виду да тежиште није на томе да библиотека у свом фонду има што је могуће више грађе, већ да поседује и својим корисницима пружа на коришћење ону грађу која је потребна да би библиотека испунила своју улогу у заједници у којој и за коју делује. Темељном и стручном анализом специфичних потреба корисника/манастирске братије и користи коју имају од фонда, издвојени су вишеструки примерци публикација као и оне публикације које тематски није оправдано поседовати у фонду. Један од највећих проблема са којима су се библиотекари суочили био је недостатак простора. Због поманкања простора и нестандардних услова смештаја највише су били угрожени фонд старе и ретке књиге и периодика. За потребе смештаја серијских публикација, реновирана је једна просторија и опремљена новим полицама.

Библиотечки фонд разврстан је на три целине: Фонд старе и ретке књиге (P), Фонд монографских публикација (M) и Фонд серијских публикација (C). Поставка у оквиру ових збирки урађена је по *numerus sigens*-у, без ознаке формата у сигнатури.

Након тога приступило се стручној обради, сигнирању и инвентарисању. Књиге инвентара (писане) посебно се воде за сваку врсту библиотечке грађе.

Новембра 2016.године отпочела је каталогизација библиотечког фонда у библиотечко-информационом систему COBISS.SR. Библиотека је добила статус пуноправног члана и акроним БМСТ. До краја 2017.године инвентарисано је око 8600 публикација, са 5673 записа у локалној бази података.

Фонд серијских публикација садржи 57 наслова у 2199 свезака.

У складу са Законом о старој и реткој библиотечкој грађи, који прописује критеријуме на основу којих се одређена библиотечка грађа може сврстати у стару и ретку, формиран је фонд од око 500 јединица. У току 2017. године извршена је идентификација за 128 јединица које су уписане у Регистар старе и ретке библиотечке грађе који води Народна библиотека Србије. Наредне године идентификовано је још 200 јединица, које су предате на упис у Регистар.

Међу данашњим студеничким рукописним књигама само су две старије од XIX столећа: *Четворојевађеље* које се (према воденим знацима) датује у прву половину XVI века и *Синодик* из 1655. године (Москва). Ове књиге имају посебан статус и чувају се у ризници. Остале рукописне књиге, као што су *Посљедованије молебное, два поменика* студеничке братије, *Чин освећења храма* и *Молитвеник* потичу из прве три деценије XIX века.

Колекција штампаних књига је највећим делом из XVIII века. Интересантно је да не садржи ниједну србуљу. То су руске књиге, штампане у Московској синодалној библиотеци или у Кијевско-печерској лаври. Систематско проучавање

старе и ретке књиге било је отежано због несрећености грађе, тако да и поред напора наших еминентних библиотекара и историчара уметности не постоји комплетан каталог ове колекције. Захваљујући пројекту *Ревизија и стручна обрада Библиотеке манастира Студенице* фонд старе и ретке грађе сачуван је од даљег пропадања и старења. Након идентификације и каталожке обраде, извршиће се и конзервација оштећених јединица грађе. Поред тога што су ове књиге великим делом уникати, њихова посебна вредност лежи у белешкама и маргиналијама којима су пропраћени многи судбоносни догађаји везани за манастир Студеницу.

Закључак

Књижна грађа у манастирским библиотекама још увек није довољно истражена ни адекватно организована, заштићена и презентована. Отежавајућа околност је непостојање стратешких и легислативних оквира који би регулисали положај манастирских библиотека. Заштита и очување писане баштине не може да буде искључиво одговорност монаха унутар самих манастира. Како је ова грађа део националне писане баштине, потребно је стварање стратешког оквира на националном и институционалном нивоу. Библиотека манастира Студенице је уређена, у великој мери, захваљујући суфинансирању пројекта од стране Министарства културе и информисања Републике Србије. Иако је у току 2017. године обрађена сва грађа, због сталног прилива нових књига нужно је периодично ангажовање библиотекара, како би се ажурирало стање и систем остао одржив. У претходне две године изостала је очекивана финансијска помоћ надлежног министарства, али захваљујући волонтерском раду библиотекара и руководиоца пројекта проф. др. Маје Анђелковић Библиотека манастира Студенице је постала узор осталим манастирским библиотекама у Србији.

Литература

1. Анђелковић, Маја и Весна Абадић. „Уређивање библиотеке манастира Студенице према савремени библиотечко-информационим стандардима“. *Манастири и библиотеке чувари културне баштине: зборник радова*. Ириг: Српска читаоница (2018)
2. Благојевић, Милош. *Србија у доба Немањића*. Београд: Вајат:”Београд”, 1989.
3. Богдановић, Димитрије. *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара*. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије, 1978.
4. Василић, Ангелина. „Историја ризнице манастира Студенице“, *Саопштења II*. Београд: Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне Републике Србије, 1957.
5. Војновић, Жарко. „Како написати историју српских манастирских библиотека“. *Гласник Народне библиотеке Србије*, год. 14, бр. 1 (2014/2015 [шт. 2016]): 97:106.
6. Св. Сава. *Студенички типик = The Studenica Typikon = Студенички типикон*. Студеница: Манастир Студеница, 2018.
7. Станојевић, Станоје. , *Историја српског народа у срењем веку I. Извори и историографија*. Београд: Српска краљевска академија, 1937
8. Стефан Првовенчани, *Житије и жизан Светог Симеона*. Крагујевац: Кантакузин, 1997.
9. Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи, Књ. I*. Београд: САНУ: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска, 1982.
10. Шакота, Мирјана. *Студеничка ризница*. Нови Сад: Платонеум ; Студеница : Манастир Студеница, 2015.
11. <http://www.manastirstudenica.rs/biblioteka-manastira-studenice-prva-manastirska-biblioteka-u-medjunarodnom-sistemu-cobiss/>
12. <http://www.manastirstudenica.rs/biblioteka-manastira-studenice-nove-granice-ocuvanja-kulturne-bastine/>

THE LIBRARY OF STUDENICA MONASTERY -from knjigohranilnica to integrated library system-

Abstract: This paper is a result of the project „Revision, professional processing and digitization of the Library of Studenica monastery“. The project is co-financed by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Serbia. The Library of Studenica monastery is the first and only Serbian monastery library connected to COBISS international system. The cataloging of the library

stock in the said system has enabled complete orderliness, visibility and searchability of the existing stock. Further digitization and restauration of old and rare book collection will provide access to valuable specimens of Serbian national written heritage.

The paper also gives a brief overview of the history of the Studenica Monastery and its importance as a center of education, learning and literacy in medieval Serbia. Based on the analysis of literary works and legal acts from that period, which are the only sources of information on the existence of Studenica's library, an assumption can be made about the size and the wealth of its library stock. A special place in our discussions about the creation of the Library of Studenica monastery belongs to St. Sava and his brother Stefan the First -Crowned.

Key words: Studenica monastery, library, reconstruction, library stock, cataloguing, digitization.
